
Тема 20

СТАН ОСВІТИ, ШКОЛИ Й ПЕДАГОГІКИ В УКРАЇНІ У 50—90-х роках ХХ ст.

20.1. Розвиток українського шкільництва і освіти в період зміцнення тоталітаризму

Українська школа виступила в 40-ві роки ХХ ст. приборканим і слухняним інструментом тоталітарного режиму. Переживши беззаконня періоду колективізації, голодомор 1932—1933 років, репресії і переслідування інтелігенції, вона більше не змогла протистояти антинародній політиці влади і стала слухняним провідником її волі, проповідником політики насилля.

Школа нестримно розпалювала в юних душах войовничий атеїзм, непримиренне ставлення до церкви, інакодумців. Вчитель розглядався владою як безсловесний виконавець політики партії щодо ствердження комуністичного порядку з його антигуманістичною сутністю. Такою ж її роль у суспільстві залишалася і в повоєнні роки.

До всього цього додалися величезні збитки, яких зазнала українська школа в роки німецько-фашистської окупації: зруйновані шкільні приміщення, розграбовані бібліотеки, наукові центри, багато вчителів загинуло на фронтах, у партизанських загонах, антифашистському підпіллі.

Бойовою славою вкрили себе українські учителі, студенти педагогічних інститутів у роки Другої світової війни: Ф. Лисенко, П. Брайко, П. Козлик, Ю. Бойко, О. Хохолкова, В. Накс.

П. Іценко, П. Ярига, В. Онопрейчук, М. Скрипник, Г. Синтяй та багато інших¹.

У роки війни більшість ВНЗ було евакуйовано вглиб Радянського Союзу. Так, у м. Кзил-Орді (Казахстан) діяв об'єднаний Український університет (на базі Київського і Харківського), Одеський університет і пединститут працювали в м. Байрам-Алі (Туркменістан) і т. д.

Уже 1943/44 навчального року відновили роботу педагогічні та вчительські інститути, педагогічні училища в Києві, Полтаві, Ніжині, Черкасах, Запоріжжі, Херсоні, Донецьку, Миколаєві.

Першочерговим завданням після визволення України від німецько-фашистських загарбників стала відбудова зруйнованих шкіл, будівництво нових, охоплення дітей навчанням. Уже в 1945 р. в Україні працювало 27 242 шкіл, у яких навчалось понад 5 млн дітей. Основна увага освітян приділялась охопленню дітей обов'язковим навчанням та переходу до обов'язкової семирічної освіти. У 1950/51 навчальному році кількість шкіл збільшилася до 31 055, а число учнів у них — до 641,9 тис. У семирічних і середніх школах вчилосся понад 5842,4 тисяч учнів².

Надії народу на те, що після перемоги буде послаблено жорстокий сталінський режим не справдилися. З 1946 р. розпочався новий наступ на національну культуру, посилилася русифікація. Під виглядом боротьби з буржуазною культурою переслідувалися всі прояви українського патріотизму. Піддавалися звинуваченню в націоналізмі поет Володимир Сосюра за вірш "Любіть Україну!", українські літератори за опубліковану "Історію української літератури", історики за перший том "Історії України", композитор К. Данькевич за оперу "Богдан Хмельницький" та багато інших.

Партійні й радянські керівники вважали, що у своїх творах ці та інші представники інтелігенції недостатньо показували позитивний вплив Росії, російської культури на українську і є носіями буржуазно-націоналістичної ідеології тощо. Це був поштовх до перегляду змісту освіти і виховання у школі. Жахлива обстановка ідеологічного і фізичного терору сприяла виникненню інстинкту самозбереження та підкори вимогам влади, що штовхало вчителя до зречення від усього українського на користь російського:

¹ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР: 1917—1967. — К., 1967. — С. 275.

² Історія Української РСР: У 2 т. — Т 2. — К., 1967. — С. 585.

навчальні програми з усіх дисциплін стали вимагати показу вдаваної першості росіян у всіх галузях науки і культури.

В учнів при такому навчанні складалося враження, що всі відкриття зроблені російськими вченими, кращі літератори, митці, полководці, спортсмени тільки росіяни. Рідний же народ та його культура сприймалися як неповноцінні, що вело до національного нігілізму та яничарства.

Шкільні підручники прославляли Леніна, Сталіна, їхніх соратників, партію більшовиків, Жовтневу революцію, Червону армію та інші інститути державної машини. Зміст освіти було приведено у відповідність до ленінського гасла про те, що культура має бути національною за формою, соціалістичною за змістом.

Від національної школи в Україні не залишилося нічого, бо з першого класу дітей відлучали від рідної культури, вчили шанувати своїх катів, служити інтересам партії комуністів, любити імперію, а не Батьківщину.

Ось з чого починалася українська читанка для учнів другого класу:

*З піснею про Сталіна починаєм день,
Кращих ми не знаємо на світі пісень.*

І то правда, бо звідки ж діткам було їх знати, коли навіть уподобання чогось українського сприймалося владою за націоналізм, а людина з такими поглядами вважалася неблагонадійною для влади і перебувала під пильним наглядом НКВС.

УРСР, перебуваючи у складі Радянського Союзу, практично була усунута від своєї власної політики в галузі освіти, їй залишалося виконувати рішення з'їздів КПРС, постанови пленумів ЦК, нормативні акти союзного уряду в галузі шкільництва.

У 1958 р. українське вчительство розпочало перебудову системи освіти відповідно до закону "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР". У школах вводилися нові навчальні плани і програми, якими визначалися зміст і характер політехнічної освіти в середній школі. Ними передбачалося вивчення наукових основ сучасного виробництва у навчальних предметах фізико-математичного і біолого-географічного циклів; навчання ручній праці у початкових класах, праці в навчальних майстернях і на пришкільній ділянці в V—VIII класах; вивчення курсу "Основи виробництва" у старших класах; посильна участь школярів у виробничій праці на підприємствах і в сільських господарствах тощо.

Підготовка учнів до виробничої праці стала на деякий час першочерговим завданням школи. Це негативно відбилося на рівні знань, умінь та розумового розвитку учнів. У більшості шкіл не було створено необхідних умов для продуктивної праці й хороші ідеї були спалюжені у процесі впровадження.

У школі запанували формалізм і казенщина, нечуваного розміру набули оковамилювання і відсоткоманія у питаннях якості знань, другорічництва, так званого соціалістичного змагання серед педагогічних колективів тощо. Особливо це посилювалося в роки восьмої та дев'ятої п'ятирічок, коли за рішенням ХХІV з'їзду КПРС взято курс на забезпечення переходу молоді до загальної середньої освіти.

20 червня 1972 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову “Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальної школи”, яка відіграла вирішальну роль у деградації українського шкільництва. Будучи запопадливим перед союзним начальством, керівні органи народної освіти України зобов'язали підпорядковане їм учительство забезпечити в республіці обов'язкову середню освіту. Не маючи належної матеріальної навчальної бази, працюючи за застарілими консервативними догматичними програмами, формами та методами навчання, безправний вчитель змушений був робити встигаючими і тих, хто не хотів учитися в старших класах. Атестат про середню освіту втратив свою цінність, серед учнів та педагогів зросли аморальність, пристосуванство.

Досягнення унітарної системи освіти було закріплено в “Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту”, прийнятих у 1973 р. Цей документ, як і попередні, зобов'язав школу формувати у молодого покоління марксистсько-ленінський світогляд, виховувати соціалістичний інтернаціоналізм, радянський патріотизм і готовність до захисту соціалістичної Вітчизни.

Законодавство вимагало здійснювати виховання учнів тільки в дусі морального кодексу будівників комунізму. Проголошується забезпечення всебічного гармонійного розвитку як головного завдання школи тощо. Школа продовжувала залишатися в складі шкільництва СРСР, навчання в якому здійснювалося за антиукраїнськими навчальними планами і програмами на території всієї імперії.

Як видно, серед цих завдань в українській школі не залишилося місця для вільнодумства; все, що не вкладалося в рамки комуністичної ідеології, визнавалося ворожим і неприйнятним. Завданнями не передбачалося формування національної свідомості, любові до рідної землі, Батьківщини. Цьому сприяло єзуїтське положення про мову навчання, за яким батькам надавалося право за їхнім бажанням обирати для своїх дітей мову навчання. Це положення було підсилено у 1978 р. постановою ЦК КПРС про вивчення та викладання російської мови та літератури (“Брежневський циркуляр”) та постановою того ж ЦК про посилення вивчення російської мови в школах (“Андроповський указ”).

По суті право на вибір мови навчання залишалося, але самого вибору не було, оскільки повсюдно, і особливо у містах Східної, Центральної та Південної України, українські школи закривалися, дітей примусово переводили на російську мову навчання, а середні спеціальні та вищі навчальні заклади України працювали лише російською мовою.

Розпочався шалений наступ на здобутки української культури, освіти, науки. Школу було перетворено у засіб геноциду проти українців, її головним завданням стала русифікація корінного населення, спотворення його національного світогляду, свідомості, характеру, відлучення від традицій, звичаїв, культури свого народу.

Тенденція русифікації української молоді зримо спостерігається у зростанні кількості учнів, що навчалися в російськомовних школах. За п'ятнадцять років, з 1965/66 до 1978/79 навчального року, це явище характеризується такими даними (табл. 4).

Таблиця 4. Співвідношення шкіл за мовою навчання в Україні

Мова навчання	Кількість шкіл і учнів у них, тис.		
	1965/66	1970/71	1978/79
Українська	23 674	21 953	17 200
	4 485,5	4 520,6	3 800
Російська	4 703	4 858	4 200
	2 465,7	2 908,5	2 600

У доповіді XXXVI Міжнародній конференції ЮНЕСКО з питань освіти за 1974—1976 роки повідомляється, що в “єдиній, трудовій, політехнічній середній загальноосвітній школі” пра-

цювало 22 613 масових денних загальноосвітніх шкіл (8139 середніх, 9780 восьмирічних і 4694 початкових), в яких навчалося близько 7 млн учнів. У школах тих років працювало понад 500 тис. учителів і вихователів. 92,2 % вчителів IV—X класів і 25,9 % учителів початкових класів мали вищу освіту¹.

У багатьох обласних містах та великих промислових центрах переважна більшість дітей навчалися у російськомовних школах. Таке явище призводило до вилучення україномовних шкіл взагалі з мережі загальноосвітніх шкіл в обласних центрах, як, наприклад, у Донецьку, Миколаєві та ін.²

Така державна політика призвела до формування у молоді національного нігілізму, зневаги до рідної мови, культури рідного народу.

Український народ в умовах комуністичної імперії було доведено до поступового зникнення як нації. Однак всупереч антиукраїнській політиці центру, завдяки подвижницькій, самовідданій праці народного вчительства, молодь набувала належної загальноосвітньої підготовки, залучалася до громадсько корисної, виробничої та творчої праці, що вплинуло на позитивні якісні зміни соціальної структури суспільства. Так, на початок 1980/81 навчального року в УРСР різними формами навчання було охоплено майже 17 млн осіб, або кожного третього; вищу і середню (повну й неповну) освіту мали дві третини всіх робітників; кількість колгоспників з вищою і середньою освітою порівняно з довоєнним часом зросла майже в 9 разів³.

Зросла кількість шкільних новобудов: середні та більшість восьмирічних шкіл перейшли на кабінетну систему навчання, широко використовувалися технічні засоби й активні методи навчання. Творчо працюючі вчителі виробляли в учнів уміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватися у стрімкому потоці наукової та технічної інформації.

Значного розвитку в Україні набула система професійно-технічної освіти. Вона стала провідною ланкою професійної підго-

¹ Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1974—1976 роках: Доповідь XXXVI Міжнародній конференції з питань освіти. — Женева, 1977. — С. 8, 18.

² Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: Історія і сучасність. — К., 1993. — С. 44—45.

³ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятиї п'ятиріччі. — К., 1981. — С. 7—8.

товки кваліфікованих робітників. Якщо в 1970 р. в Україні було 892 ПТУ, в яких навчалося 448 тис. учнів, то в 1988 році їх було 1241. У них понад 718 тис. юнаків та дівчат опановували майже тисячею різноманітних професій.

Як і вчителі загальноосвітніх шкіл, педагоги ПТУ зобов'язувалися значно поліпшити навчальний процес, застосовувати лекції, семінари-практикуми, уроки-екскурсії, уроки-диспути, кіноуроки тощо. Кращими педагогами запроваджувалися форми і методи підготовки робітничих кадрів, які забезпечували б максимальне зближення теоретичного і практичного навчання. Проте загальноосвітня підготовка учнів профтехучилищ залишалася дещо спрощеною порівняно з такою ж у загальноосвітній школі. Це певною мірою ускладнювало вступ випускників ПТУ до вищої школи та навчання в ній.

Різновідомче підпорядкування ПТУ, слабка зацікавленість, а то й повна її відсутність з боку підприємств негативно позначалися на якості підготовки молодого робітничої зміни. Найслабшими ланками залишалися виробнича практика учнів, їх виховання, працевлаштування, житлово-побутові умови тощо. Невирішення цих проблем призвело до різкого падіння моралі серед частини учнів, серед яких зростали злочинність, пияцтво, наркоманія та інші антисуспільні вчинки.

Згадуючи заслуги загальноосвітньої школи, слід констатувати, що в 70—80-х роках радянська школа вичерпала себе, в ній, як у краплі води, відбилися всі негативні явища, що були притаманні хворому суспільству. Формалізм, бюрократизм, паразитизм, пристосуванство, брехня та інші риси періоду “застою” невідомо змінили все те, що було досягненням школи — її дух народності, самодіяльності та творчості тощо.

Повсюдно мала місце некомпетентність у керівництві народною освітою і зокрема школою. Це, у свою чергу, породило безвідповідальність вчителя за наслідки своєї праці, байдужість до виконання наставницької ролі в суспільстві. У гонитві за дутими показниками — загальним охопленням молоді середньою освітою, високими відсотками успішності, ліквідацією другорічництва, масовим залученням дітей до піонерської та комсомольської організацій — школа розчинила суспільство лицемірами, пристосуванцями, малоосвіченими бездуховними людьми з аморальними проявами у повсякденному житті.

Рельєфно проступила невідповідність між завданнями школи, покладеними на неї партійними рішеннями, та наслідками її діяльності. Надії на те, що в процесі роботи школи над виконанням партійних рішень у галузі освіти помітно поліпшиться якість її вихованців, не виправдалися. Значна кількість володарів атестатів про середню освіту виявилася у своїй основі невідповідними до праці, суспільного та сімейного життя; багато з них поповнювали лави утриманців, наркоманів, алкоголіків тощо, виявляли моральну неповноцінність.

У погоні за привидом всебічного гармонійного розвитку українська школа втратила елементарне — виховання людини, трудівника, громадянина своєї Вітчизни. Виявилось, що педагогічна наука формально підійшла до визначення змісту всебічного розвитку і, крім монографій та дисертаційних досліджень, суть яких зводилася виключно до переживання цитат класиків марксизму-ленінізму про поєднання у вихованців духовного багатства, моральної чистоти та фізичної досконалості, практично нічого не дала вчителю.

Виявилися недостатніми і зусилля суспільства щодо створення необхідних умов для реалізації ідеї всебічного розвитку особистості. Закріплена в партійних документах, Конституціях СРСР та УРСР, ця ідея не знайшла реального втілення, і замість того, щоб правдиво визнати це, глибоко розібратися з причинами холостих обертів системи народної освіти, створювалася видимість успіхів. У періодичній і молодіжній пресі, по телебаченню і радіо, в інших засобах масової інформації в мажорних тонах інформувалася громадськість про досягнення високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості радянської молоді, яка досягла всебічного гармонійного розвитку і т. ін.

Таким чином, керівництво комуністичної партії насильно нав'язало школі нереальну, ілюзорну мету виховання всебічно і гармонійно розвиненої особистості. Закріплення цієї мети у партійних документах і зведення її до рівня закону в Конституціях СРСР та УРСР на практиці сприяло відходу школи від реального життя. У 1984 р. було взято курс на реформу загальноосвітньої і професійної школи.

У післявоєнний час в Україні набувають розвитку середні спеціальні навчальні заклади, в яких готувалися спеціалісти середньої кваліфікації для різних галузей народного господарства, науки та культури. Вони вирішували важливе загальнонародне завдання — завершення загальної середньої освіти та надання

можливості молоді раніше залучатися до виробничої праці. У середньому в Україні, серед осіб, що здобували середню освіту, близько 20 % були випускниками технікумів, училищ та інших середніх спеціальних навчальних закладів.

Динаміку розвитку середніх спеціальних навчальних закладів та контингенту учнів у них показує табл. 5.

Таблиця 5. Динаміка розвитку середніх спеціальних навчальних закладів¹

Навчальний рік	1950/51	1960/61	1970/71	1980/81	1985/86
Кількість закладів	584	595	760	727	731
Контингент учнів, тис. осіб	227,7	398,2	797,9	803,1	808,9

Щорічно в середині 80-х років майже чверть мільйона спеціалістів із середньою спеціальною освітою вливалися в народне господарство України. Це швидко призвело до знецінення диплома технікуму, оскільки більшість випускників працевлаштувалися робітниками, а не за фахом. При цьому доводилося оволодівати робітничими професіями на рівні випускників профтехучилищ. Престижність навчання в технікумах різко впала, у більшості середніх навчальних закладів промисловості, будівництва, сільського господарства при вступі не було конкуренції, що визначало подальшу якість навчання та підготовки фахівців.

Підготовка висококваліфікованих спеціалістів здійснювалася вищими навчальними закладами. У 80—90-х роках в Україні функціонувало 146 ВНЗ, у яких навчалася більше 850 тис. студентів. За галузями народного господарства, культури, освіти навчальні заклади розподілялися так (табл. 6).

Таблиця 6. Розподіл ВНЗ України за галузями

Всього	Промисловості та будівництва	Транспорту	Сільського господарства	Освіти	Охорони здоров'я, фізичної культури та спорту	Мистецтва, кінематографії	Інші
146	40	10	17	42	18	9	10

На вищу школу покладалася завдання готувати висококваліфікованих спеціалістів, виконувати науково-дослідні роботи,

¹ Народное образование и культура в СССР. — М., 1989. — С. 154.

створювати підручники та навчальні посібники, вести підготовку науково-педагогічних кадрів, підвищення кваліфікації викладацького складу вищих і середніх навчальних закладів, а також спеціалістів з вищою освітою, зайнятих у відповідних галузях народного господарства тощо. Особлива роль покладалася на вищу школу у вихованні студентів у душі високих моральних якостей, комуністичної свідомості, культури, соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму, готовності до захисту соціалістичної вітчизни тощо. Розв'язання цих завдань призвело до заідеологізованості навчального процесу, відірваності від життя, догматизму.

За таких складних умов існування українського шкільництва, освіти і педагогічної думки працівники педагогічних ВНЗ доклали певних зусиль до розвитку національної науки.

Протягом 50—70-х років видано фундаментальні підручники, навчальні посібники і наукові праці, так би мовити, українського походження. Так, на зміну підручнику з педагогіки Б.П. Єсіпова і М.К. Гончарова (переклад з п'ятого виправленого і доповненого російського видання 1951 р.) приходять “Педагогіка”, яку розробив професор Одеського педінституту С.Ф. Збандуто; з'являється “Хрестоматія вітчизняної педагогіки” за редакцією професора Київського педінституту С.А. Литвинова.

Ці роки багаті на фундаментальні методичні праці Т.Ф. Бугайко і Ф.Ф. Бугайка “Курс методики викладання української літератури” та “Українська література в середній школі”, П.К. Волинського “Основи теорії літератури”, І.О. Шиманського “Математичний аналіз” та ін., які об'єктивно стали певною сходинкою до розвитку української науки та часткових методик.

У розробку багатьох аспектів педагогічної науки значний внесок зробили праці психологів, педагогів, методистів А. Алексюка, А. Бондаря, Г. Костюка, І. Єременка, С. Гончаренка, І. Зязюна, О. Савченко, О. Скрипченка, І. Синиці, В. Шаталова, В. Сухомлинського, О. Савченко, В. Онищука, О. Мазуркевича, В. Мадзігона, В. Смаля, М. Ярмаченка та ін. Українські вчені по-новому розглядають проблеми психології навчання, сутності та ролі принципів і методів навчання у дидактиці, структури уроку, змісту освіти, здійснюють пошуки ефективних шляхів розвитку пізнавальної самостійності учнів у навчанні, досліджують історію вітчизняного шкільництва.

20.2. Криза освіти та наміри реформування шкільництва до 90-х років XX ст.

У квітні 1984 р. партія і уряд прийняли рішення про реформування загальноосвітньої і професійної школи. Здійснення реформи школи передбачало удосконалення змісту освіти, методів і засобів навчання та виховання, подальше зміцнення зв'язків школи з життям. З цією метою продовжувався термін навчання. Середня школа стала одинадцятирічною.

Розробляються методики підготовки студентів педагогічних навчальних закладів до роботи з дітьми шестирічного віку, видаються посібники, провідні ВНЗ України проводять експериментальну перевірку навчання і виховання молодших школярів за умов вступу до школи на рік раніше. Розпочалася підготовка вчителів до роботи з шестилітками та в групах продовженого дня учнів цього віку.

Важливим напрямком розвитку народної освіти визначалося поліпшення справи трудового виховання, навчання і професійної орієнтації учнівської молоді. Оголошувався перехід до обов'язкової професійної освіти молоді. Трудове навчання розглядалося як важливий фактор формування особистості та засіб забезпечення народного господарства трудовими ресурсами.

Передбачалося вжиття заходів щодо подальшого зміцнення навчально-матеріальної бази освіти:

- повне задоволення потреб у дошкільних установах;
- створення умов для груп продовженого дня і однозмінних занять навчання 6-літніх дітей;
- створення необхідної бази для трудового навчання, роботи з дітьми і підлітками у позанавчальний час тощо.

В УРСР розгорнулася широка організаторська і масово-політична робота з реалізації шкільної реформи. Повсюдно йшли обговорення нових завдань, складалися заходи щодо їх виконання, проводилися партійні, комсомольські збори, тобто все робилося в дусі тогочасних традицій. Міністерство освіти, наприклад, розробило комплексні заходи з реалізації Основних напрямків реформи загальноосвітньої і професійної школи, які склалися з восьми розділів і вміщувалися на 50 сторінках. Більшість пунктів цих заходів були декларативними і вимагали забезпечити, переглянути, здійснити, спрямувати тощо. Значну їх частину було переписано з таких же заходів, розроблених на виконан-

ня рішень чергових партійних з'їздів. Наприклад, до чого зобов'язував освітян такий пункт, який народився на світ ще в ленінський період створення комуністичної системи: “Здійснити заходи щодо загального розвитку і вдосконаленню соціалістичного змагання організацій та установ системи Міністерства УРСР, керуючись матеріалами квітневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС, першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання і квітневого (1984 р.) Пленуму ЦК Компартії України”? Або: “Зосередити увагу педагогічних колективів шкіл на вихованні в школярів непримиренності до буржуазної ідеології і моралі, вивченні проблем ідеологічної боротьби, питань міжнародної діяльності КПРС і Радянської держави, посиленні контрпропагандистської роботи. Розглянути питання дальшого вдосконалення форм і методів ідейно-політичного виховання школярів на серпневих конференціях учителів (1984 р.)”?

Цим документом посилювалася репресивна роль держави стосовно працівників школи, зокрема: “Посилити контроль за діяльністю класних керівників... Переглянути комплектування, розстановку кадрів класних керівників...”

Школа продовжувала залишатися центром непримиренності до вільнодумства, їй приписувалося посилення воєвничості до інших, некомуністичних ідеологій і партій тощо.

Заходами Міністерства освіти передбачалася подальша русифікація української школи відповідно до вказівок Л. Брежнєва, Ю. Андропова. Педагогічні інститути зобов'язувалися розширити підготовку вчителів російської мови. Студенти педінститутів, які закінчили українські школи, насильно мали вивчати “Практичний курс російської мови”. Повсюдно збільшувалася мережа російських шкіл за рахунок новобудов та переведення українських у розряд російськомовних. Взагалі в УРСР, як до прийняття рішень про проведення реформи, так і після них, все робилося аби не допустити розвитку української школи як національної. Над національним вихованням як звичайним явищем в усьому світі в УРСР висів дамоклів меч. Виховання національного світогляду, національної свідомості, прищеплення молоді національної ідеології не допускалися і вважалися “буржуазним націоналізмом”.

Національні надбання школи і педагогіки, все цінне, що було створено попередніми поколіннями, повністю було вилучено з практики навчання і виховання молоді. Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи закріплювали це

безпам'ятство і зречення від досвіду вітчизняного шкільництва. Така колонізаторська політика в галузі освіти призвела до духовного виродження народу. Українська мова по всій Україні витіснялася зі сфери державного вжитку, науки, культури, вищої і середньої школи. Масовим стало явище зречення від рідної мови, у містах молодь соромилася розмовляти українською, хизувалася тим, що “не читает и не понимает по-украински”. Катастрофічне скорочення рідномовних шкіл прискорювало духовну смерть народу, бо, за висловом І. Огієнка, “народ, позбавлений рідних шкіл, позбавляється тим найсильнішого двигуна свого духовного розвитку й засуджується на культурне й національне каліцтво”.

Більшість намічених заходів з реалізації реформи залишилися на папері, не знайшли втілення у вітчизняному шкільництві; мається на увазі перш за все заформалізованість знань, догматичний характер навчання, його заідеологізованість, невизнання нових технологій тощо. У загальноосвітніх школах продовжували навчатися за єдиними навчальними планами, програмами, підручниками, що погоджувалися з ідеологічними установками, йшло виховання усередненої людини, слухняної режиму, нівелювалася її особистість, збіднювалася її культура.

Прориву в галузі освіти не відбулося. Суспільство чекало на слушні умови для відродження рідної школи, яка б гарантувала вільний розвиток народу.

Серйозна криза виникла і в системі вищої і середньої спеціальної освіти. Як зазначалося в “Основних напрямках перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні”, випускники інженерно-технічних, сільськогосподарських, екологічних ВНЗ у значній частині виявлялися не готовими до створення і використання техніки та технологій нових поколінь, не набували належних навичок застосування сучасних засобів автоматизації технологічних процесів, проектування і наукових експериментів, управління виробництвом. Вони слабо володіли ефективними методами виявлення і мобілізації резервів виробництва, його інтенсифікації. Випускники медичних ВНЗ через недостатню клінічну підготовку часто не вміли кваліфіковано поставити діагноз і здійснити правильне лікування. Не відповідали вимогам виробництва якість навчання і щодо інших груп спеціальностей¹.

¹ Основные направления перестройки высшего и среднего специального образования в стране. — М., 1987. — С. 5.

Причин такого падіння якості підготовки спеціалістів було чимало. Це і недостатні асигнування на вищу та середню спеціальну школи, її застаріла матеріальна база, що не відповідала завданням підготовки спеціалістів. Особливо незадовільно забезпечувалися навчальні заклади електронно-обчислювальною та іншою сучасною технікою. Повсюдно не вистачало навчальних приміщень, бібліотек, гуртожитків.

У навчальному процесі переважали догматичні методи навчання, не приділялося належної уваги індивідуальній роботі з майбутніми спеціалістами, існував слабкий зв'язок навчання з виробництвом, мала місце невідповідність між планами підготовки спеціалістів і потребами в кадрах народного господарства, що вело до безгосподарності у використанні спеціалістів.

Серйозно впливали на якість підготовки спеціалістів і низький рівень викладацьких кадрів ВНЗ та технікумів, значна частина яких не володіли достатнім практичним досвідом. Залишався низьким рівень оплати праці педагогічних працівників, стипендіального забезпечення аспірантів, студентів та учнів.

Все це вимагало глибокої перебудови вищої і середньої спеціальної освіти, сутність якої зводилася до:

- 1) інтеграції освіти, виробництва та науки;
- 2) підвищення якості підготовки спеціалістів;
- 3) виховання ідейно зрілих, суспільно активних спеціалістів;
- 4) всемірного розвитку вузівської науки;
- 5) поліпшення якісного складу науково-педагогічних і наукових кадрів;
- 6) посилення ролі вищої школи у підвищенні кваліфікації і перепідготовки спеціалістів;
- 7) технічного переоснащення вищої і середньої спеціальної школи;
- 8) удосконалення управління вищою і середньою спеціальною освітою тощо.

Першочерговим завданням в організації навчального процесу проголошувався рішучий відхід від масового, валового навчання до посилення індивідуального підходу, розвитку творчих здібностей майбутніх спеціалістів. В основу навчання мали лягти самостійна робота, активні форми і методи навчання студентської та учнівської молоді: семінарські та практичні заняття, дискусії, моделювання виробничих та практичних ситуацій. З метою розвитку аналітичного і творчого мислення студенти неодмінно мали

брати участь у наукових дослідженнях, реальних проектних та конструкторсько-технологічних розробках. Надійним засобом всебічної інтенсифікації та підвищення якості навчального процесу проголошувалася комп'ютеризація.

Передбачався перехід на нові навчальні плани і програми, які б враховували досягнення науки, техніки та культури, вимоги практики. Переглядалася система довузівської підготовки та добору на навчання. Планувалися заходи щодо поліпшення добору керівних і науково-педагогічних кадрів, ефективності наукових досліджень, зміцнення матеріально-технічної бази тощо.

Особливе значення приділялося посиленню ідейно-виховних функцій вищої та середньої спеціальної школи. Філософія, соціологія, економічна теорія та інші галузі знань було підмінено псевдонаукою “марксизм-ленінізм”, який визнавався основою формування наукового світогляду радянського спеціаліста. Викладачі суспільно-політичних дисциплін — історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, наукового комунізму, марксистсько-ленінської етики та естетики, наукового атеїзму та ін. мали особливий статус: вони були номенклатурою партійних органів, мали найнижче навчальне навантаження тощо.

У ВНЗ та технікумах вводився державний екзамен з основ марксизму-ленінізму, збільшувалася кількість часу на проведення семінарських занять, індивідуальну роботу зі студентами. Проголошуючи потребу в підготовці спеціалістів, здатних до творчості й самосійного наукового мислення, організатори реформи вищої школи водночас насаджували догматизм і схоластичне теоретизування мертвонароджених марксистських постулатів.

У період поглиблення кризових проявів у шкільництві й освіті створюється значна кількість теоретичних праць, розробок з часткових методик, навіть фундаментальних праць із точних наук, які, однак, запопадливо цитували основні партійні та державні документи, твори провідних ідеологів Радянського Союзу, засновників марксизму-ленінізму, без чого жоден твір не міг дійти до читача.

Навіть така, здавалося б, далека від політики дисципліна, як історія педагогіки, історію школи і освіти, педагогічних ідей Росії подавала з позицій великодержавного шовінізму, а історія школи і педагогіки в Радянському Союзі була насичена темами: “Вчення В.І. Леніна про освіту і комуністичне виховання”, “В.І. Ленін — основоположник радянської школи і педагогіки”,

“Вчення В.І. Леніна про культурну революцію і роль школи в боротьбі за соціалізм і комунізм” і т. ін. — понад 60 сторінок¹.

Вкраплення суджень про педагогічні погляди Т.Г. Шевченка, О.В. Духновича, І.Я. Франка, П.А. Грабовського, М.М. Коцюбинського і Лесі Українки на тлі гучноголосої слави російських діячів школи і освіти не врятувала становища — підручник фактично мав вигляд історії російської (і трішечки зарубіжної) педагогіки.

Об’єктивність вимагає акцентувати, що за умов того кризового часу іншого підручника з історії педагогіки поготів і чекати. Таке ж кризове становище запанувало і в інших педагогічних та споріднених з ними науках.

Намічене ЦК КПРС просто не могло докорінно змінити стан справ у загальноосвітній, професійній школі, вищій та середній спеціальній освіті, їх реформа мала декларативний характер. Свідченням того є факт залишкового фінансування всієї системи народної освіти і в подальші часи, аж до зникнення СРСР з карти світу.

Контрольні запитання і завдання

1. У післявоєнний час з’явилися тенденції подальшого розвитку системи народної освіти. Незважаючи на це, вітчизняна школа вступила у затьожну кризу. Як ви пояснюєте це явище? Обґрунтуйте свою думку.

2. У Програмі КПРС визначено одне з важливих завдань у галузі освіти та виховання: здійснення загальної обов’язкової середньої освіти. Чому це завдання виявилось нереальним? Мотивуйте свою відповідь.

3. Чому реформа системи народної освіти, розпочата з 1984 р., була приречена із самого початку?

Література для самостійного опрацювання

Гончаров Н.К. Очерки по истории советской педагогики. — К., 1970. — 364 с.

История дошкольной педагогики в России: Хрестоматия. — М., 1976. — 432 с.

¹ Історія педагогіки / За ред. М.С. Гриценка. — К., 1973. — С. 303—371.

Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР: 1917—1967. — К., 1967. — С. 275.

Народное образование и культура в СССР. — М., 1989. — 432 с.

Основные направления перестройки высшего и среднего специального образования. — М., 1987. — 77 с.

Про реформу загальноосвітньої і професійної школи: Збірник документів і матеріалів. — К., 1984. — 110 с.

Салищева Н.Г., Ковешников Е.М., Стешенко Л.А. О народном образовании. — М., 1974. — 128 с.

Хрестоматия по истории школы в России. — М., 1986. — 432 с.

Тема 21

ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПЕДАГОГ В.О. СУХОМЛИНСЬКИЙ

Теоретична, літературно-педагогічна творчість і практична діяльність видатного українського педагога Василя Олександровича Сухомлинського (1918—1970) увійшла до історії вітчизняної педагогічної думки помітною сторінкою, його педагогічні, публіцистичні та літературні праці й учительський досвід значно вплинули на практичну діяльність школи, збагатили педагогіку України новими положеннями і думками.

Основні праці В.О. Сухомлинського розпорошені по газетних і журнальних публікаціях, немало їх зібрано і упорядковано в численні тематичні збірки¹ та у тритомному і п'ятитомному (українською й російською мовами) виданнях вибраних творів "неутомимого" трударя педагогічної ниви"².

¹ Сухомлинський В.А. Об умственном воспитании / Сост. и авт. вступ. статьи М.И. Мухин. — К., 1983; Його ж. О воспитании / Сост. и автор вступ. очерков С. Соловейчик. — М., 1975; Його ж. Родина та серце / Сост. А.И. Сухомлинская, Л.В. Голованов. — М., 1980; Його ж. Батьківська педагогіка / Підгот. В.Ф. Шморгун. — К., 1978 та ін.

² Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. — К., 1976; ті ж вибрані твори рос. мовою (1979—1980) та ін.

Твори В.О. Сухомлинського відомі у виданнях різними мовами народів світу від болгарської до японської¹; його спадщина розглядається (вивчається) в провідних університетах і педагогічних інститутах Європи, окремі статті та уривки з фундаментальних праць друкуються в педагогічних журналах Польщі, Німеччини, Чехії, Словаччини, Румунії, Австрії, Іспанії, Фінляндії та інших країн.

Слід зазначити, що педагогічні погляди В.О. Сухомлинського сформувалися в ході й унаслідок натхненної копіткої учительської праці (розпочав викладати рідну мову і літературу у Васильківській, потім Зибківській школах Онуфріївського району в 1935 р. і скінчив свій шлях 2 вересня 1970 року на посту директора Пависької середньої школи), творчої діяльності вченого (кандидат педагогічних наук з 1955 р.), заслуженого вчителя України, члена-кореспондента кількох педагогічних академій. Тож основні праці відомого і визнаного у світі педагога увібрали в себе і частку його практичної діяльності, в якій, як зворотний зв'язок, апробувалися провідні теоретичні висновки В.О. Сухомлинського як вченого, педагога-експериментатора, учителя-новатора.

У численних педагогічних виданнях більшості країн світу з'являються популярні чи критично-аналітичні статті, розвідки, окремі брошури і навіть книги, присвячені теоретичній спадщині й практичній діяльності визначного педагога, а в Україні складається своєрідна школа сухомлинознавства, що об'єднує авторів праць про Добротворця — Василя Олександровича Сухомлинського².

З'явилися і літературно-документальні чи художні твори, в яких розкривається життєвий і творчий шлях В. Сухомлинського³.

¹ *Сухомлинский В.А.* Раждането на гражданина. — София, 1974 (болгарською мовою); *Його ж.* Вірте в людину; *Пависька середня школа.* — Токіо, 1975 (япон. мовою) та ін.

² *Бровченко Л.Ф.* Насамперед — учитель. — К., 1965; *Зязюн І.А., Родчанін Є.Г.* Морально-естетичні погляди В.О. Сухомлинського. — К., 1980; *Князюк В.* Світ маленьких гуліверів. — К., 1976; *Настасьєв Г.К., Пашенко Д.І.* Невичерпне джерело: В.О. Сухомлинський про дитячу технічну творчість. — К., 1968; *Чернецький О.* Герой Соціалістичної Праці В.О. Сухомлинський. — Дніпропетровськ: Промінь, 1971 та ін.

³ *Цюпа І.* Добротворець. Повість. — К., 1971; *Драч І.* Дума про вчителя // Драматичні поеми. — К. 1982. — С. 3—108; та ін.

Ще за життя В.О. Сухомлинського його творчість педагогічна громадськість України, Росії та інших республік колишнього Радянського Союзу сприймала неоднозначно. Якщо для більшості вчителів, батьків, керівників органів народної освіти, громадськості праці видатного педагога стали порадиниками і помічниками у розв'язанні актуальних проблем формування, виховання і освіти молоді, то окремі науковці ревізували його погляди, піддаючи їх необ'єктивній критиці.

Були наміри звинуватити педагога в науковій несумлінності, рецептурності його педагогіки, запереченні ролі колективістського виховання, проповідуванні абстрактного добра тощо.

У 90-ті роки посилилася критика творчої спадщини талановитого педагога. У вину В.О. Сухомлинському, зокрема, ставиться його відданість ідеям марксистсько-ленінської педагогіки, догматам комуністичної ідеології. Те, що раніше вважалося заслугою педагога, перетворюється на головне звинувачення.

Дійсно, В.О. Сухомлинський виявив себе ревним будівничим соціалістичної школи, проповідником класової нетерпимості, поборником радянського псевдопатріотизму, вірнопідданим тоталітарного режиму тощо. Але не це є визначальним у його спадщині. Творчо працюючі вчителі розуміли ідеологічні сентенції Сухомлинського як необхідну данину комуністичній цензурі й вибірково ставилися до його спадщини. В ній провідне місце займає ідея гуманізму, людяності та добротності. Педагог переконливо стверджує, що виховання гуманізму, людяності здійснюється через творення людям добра.

Цій проблемі присвячено більшість робіт педагога. На його думку, ідея людяності насамперед реалізується через розвиток всіх потенціальних, інтелектуальних і фізіологічних можливостей особистості. Всебічно розвинена особистість втілює в собі повноту і гармонію сил, здібностей, пристрастей, потреб, які визначають моральну, ідейну, громадянську, розумову, творчу, трудову, естетичну, емоційну, фізичну досконалість. Педагог наголошував, що працюючи над втіленням в практику ідеї всебічного розвитку ніколи не можна досягти однакової межі інтелектуального збагачення, пізнання, духовного удосконалення. Ця нерівність визначається природою дитини, її родинним оточенням, соціальним середовищем. Зрештою цю нерівність відчувають і самі діти, і часто у них, особливо під впливом наслідків навчання, з'являється почуття меншовартості. Як гуманіст, В.О. Сухомлинський

засуджує діяльність учителів, яка призводить дітей до таких висновків. Кожна людина повинна бути щасливою, вважає педагог, і в цьому їй має допомогти школа. Духовне життя школи і її вихованців не повинні обмежуватися, вичерпуватися самими успіхами в оволодінні навчальною програмою. Для того, щоб сформувати культуру бажань необхідно, вважав В.О. Сухомлинський, навчити школярів азбуці моральної культури.

У праці “Як виховати справжню людину” подається моральний ідеал, який увібрав у себе найкращі риси менталітету українського народу. В ній розкриваються конкретні принципи, істини, повчання, настанови, рекомендації тощо. Подаються вони у вигляді правил, законів як 14 Законів дружби, правил “Десять не можна”, “Дев’ять негідних речей” та ін., що складають азбуку моральної культури. В ній розкриваються зміст і методика роботи з виховання у дітей любові до Батьківщини і громадянства, ставлення до людей і обов’язку перед ними, ставлення до батьків, рідних, близьких, розуміння життя, добра і зла в ньому, виховання високих моральних якостей і норм поведінки тощо. На підставі багаторічної практичної роботи в школі автор у цій праці вперше у вітчизняній педагогіці глибоко розкриває суть таких понять, як людяність, патріотизм, відповідальність, гідність, терпимість, тактовність і т. ін. На конкретних прикладах подається методика утвердження в юних душах почуття совісті, сорому, справедливості, скромності, щедрості, милосердя.

Переконливо викладається і методика найтонших сфер морального життя людини — материнського і батьківського виховання, ставлення до батьків, старших членів родини, померлих.

Найголовнішим, найглибшим і найміцнішим надійним каменем педагогічної системи В.О. Сухомлинського є виховання у кожного вихованця поваги до самого себе. Він вважав, що до того часу, поки є самоповага, існує й школа. Коли зникає повага до самого себе — немає школи, немає ні особистості, ні колективу, одухотворених благородними цілями, а є випадкове збіговисько. На його думку, повага до людської гідності та виховання самоповаги є сферою педагогічної творчості і великого інтелекту педагога. Тут не можуть бути ефективними якісь трафаретні, шаблонні, застосовувані до всіх учнів і в усіх випадках життя прийоми й методи. Педагог з боєм зауважує, що “на жаль, у шкільній практиці ця сфера педагогічної творчості є найбільш недосконалою і саме в цій сфері допускається найбільше грубих помилок”.

Виховання дітей 6—10 років В.О. Сухомлинський називав “школою сердечності”. Він радив педагогам і батькам дітей вчити добру, любові, милосердю. Для цього треба, щоб діти постійно бачили гуманістичний зміст вчинків і поведінки тих, хто їх оточує: рідних, близьких, вчителів, дорослих. Дитина не повинна виростати байдужою, нечулою, черствою, вона має зростати у постійному піклуванні про навколишній світ рослин, тварин, людей, доглядати і допомагати їм. У своїх працях педагог перекоонує, що у процесі творення людям добра виховується в юних людяність, сердечність.

Формуванню тонких сердечних людських взаємин у Павлівській школі служила вся педагогічна система. Педагог засуджує всездозволеність, розгнuzданість поведінки і вчинків, напoлягає на культивуванні осмисленої поведінки, яке є проявом витонченості внутрішнього світу школяра. Яким має бути ставлення дітей до інших людей, як їм домогтися моральної виправданості й обґрунтованості своїх вчинків — вчать юне покоління моральній сентенції В.О. Сухомлинського, які є не забороною чи дозволом чогось. Це виплекані педагогом щирі мудрі поради, що йдуть від серця до серця і породжують розумові, моральні, естетичні почуття.

“Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим що можна. Перевіряй свої вчинки... Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре”.

“Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром”.

“Усі блага і радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити... Нероба, дармоїд — це трутень, що пожирає мед працюючих бджіл. Навчання — твоя перша праця. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу”.

“Будь добрим і чуйним до людей. Допомагай слабким і беззахисним, ... товаришу в біді. Не завдавай людям прикрості. Поважай та шануй матір і батька, вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею”.

“Не будь байдужим до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиримим до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим людям, обкрадає суспільство”.

Як бачимо, ці та інші мудрі моральні сентенції написані просто, переконливо, вони легко запам'ятовуються, спонукають до роздумів, добротності.

Засвоєння дітьми азбуки моральної культури дає їм можливість олюднювати свої вчинки, опановувати духовними цінностями свого народу, розуміти мету і сенс життя.

Однією з проблем ідеї всебічного розвитку є підготовка учнівської молоді до праці. Педагога хвилювало те, що діяльність школи оцінювалася кількістю випускників, які вступили до вищих навчальних закладів. При такому підході до роботи школи в учнів формувалося негативне ставлення до “чорнової” буденної праці хлібороба чи робітника”. В.О. Сухомлинський підкреслив, що буденної і якоїсь звеличеної праці не буває. “Кожна праця вимагає індивідуальних здібностей, таланту, обдарування, докладання фізичних і духовних зусиль”. Той, у кого виховано зверхнє ставлення до “чорнової” роботи, ніколи не зможе добитися значних успіхів у жодному виді діяльності. Праця, у тлумаченні В.О. Сухомлинського, не просто виконання трудових операцій із затратою певної кількості енергії — це елемент духовного життя. Звідси випливає закономірність: чим вищий рівень духовного життя дитини, тим більшу радість приносить праця. У ній розкриваються здібності, обдарування, талант, утверджується почуття людської гідності.

У численних своїх виступах на наукових конференціях і нарадах, на семінарах, педагогічних читаннях і на зустрічах з учительською громадськістю (“Бесіда з марійськими вчителями” (1967 р.), “Про трудове виховання” (1969 р.), “Завдання у вихованні дітей” (1970 р.) та ін., що збереглися завдяки запису на плівку) В.О. Сухомлинський пристрасно і переконливо стверджує думку про трудове виховання учнівської молоді як мірило моральності підростаючого покоління і всього суспільства.

У системі Сухомлинського велика роль приділяється природі як об'єкту пізнання, сфері активної діяльності, відчутнішої частини дитячого життя. Разом з тим В.О. Сухомлинський дійшов висновку, що природа сама собою не виховує, а виховує тільки активна взаємодія людини з природою. Цей висновок став основним принципом в організації праці учнів Павлівської середньої школи: “Ми прагнемо того, щоб усе життя вихованців було сповнене творіння в світі природи. Ми не уявляємо собі повноцінного виховання без того, щоб кожний наш вихованець за роки

навчання в школі не перетворив кілька десятків квадратних метрів мертвої глини, мертвого пустиря в родючу землю!”¹

У Павлиській середній школі збереження і примноження природних багатств стало провідною, головною стороною трудового життя учнівського колективу і кожної особистості. У цій школі “становлення колективу, власне, з того і починається, що дітей об’єднує піклування про живу природу. За традицією, яка склалася у школі, колектив першокласників закладає свою маленьку шкільку, доглядає за плодовими деревцями, посадженими першого року навчання. З першого року шкільного життя починається й догляд за полезахисними лісонасадженнями, які відіграють велику роль у малолісних районах Півдня. Уже в 10—11 років діти переживають перше громадянське почуття гордості, коли вони бачать цінності, створені їхніми руками: посаджені маленькі саджанці стають гіллястими деревами, плодів дерева й виноград починають плодоносити”².

У своїх працях “Павлиська середня школа”, “Школа і природа”, “Природа, праця, світогляд” та ін. В.О. Сухомлинський підкреслює, що в умовах сільської школи можливості взаємодії учнів з природою невичерпні, і головним спрямуванням їхньої діяльності має бути перш за все піклування про збереження родючості ґрунту. Посильна участь учнів у боротьбі з руйнівною стихією є школою громадянства, змужніння та господарництва, що, як зазначає педагог, вчить дітей пізнавати цінну працю, землі і хліба.

Гуманізм В.О. Сухомлинського особливо яскраво виявився у його ставленні до організації навчання учнів. Розумову працю дітей педагог розглядав як засіб розвитку розумових сил і здібностей, засуджуючи механічне заучування і неусвідомленість знань.

Розв’язання проблеми міцних осмислених знань можливе за умови напруження власних зусиль, досягнення працею успіху, радості розумової праці — цих трьох сходинок на шляху пізнання.

Навчальну діяльність Сухомлинський розглядав як необхідну умову формування духовно багатого особистості. Вона (діяльність) має бути активною і творчою, чому допомагають спеціальна організація розумової праці на уроках і в позакласний час, включення учнів до творчості, пошуково-експедиційної роботи тощо. Обстоюючи необхідність на кожному уроці вольових зу-

¹ Сухомлинський В.О. Школа і природа // Вибр. тв.: У 5 т. — К., 1977. — Т. 5. — С. 549.

² Там само. — С. 550.

силь, емоційного пробудження розуму дитини, інтелектуального натхнення учнів у пошуковій діяльності, Сухомлинський водночас засуджує псевдоноваторські ідеї щодо ефективності навчання, створення обстановки постійного розумового напруження на уроці: “Не втратити на уроці жодної хвилини, жодної миті без активної розумової праці, що може бути нерозумнішим у такій тонкій справі, як виховання людини. Така цілеспрямованість у роботі вчителя просто означає: витиснути з дітей все, що вони можуть дати. Після таких “ефективних” уроків дитина повертаються додому стомленою. Вона легко роздратовується і збуджується”¹.

Оригінально розглядав В. Сухомлинський проблеми організації навчально-виховного процесу з учнями молодшого шкільного віку. За рік до систематичного навчання в школі у Павлиській середній школі взяли на облік 6-річних дітей. Це було потрібно, щоб пізнати кожну дитину, глибоко вивчити індивідуальні особливості її сприймання, мислення і розумової праці. Сухомлинський вважав: перш ніж давати знання, треба навчити дітей думати, сприймати, спостерігати. За цей же час треба добре вивчити індивідуальні особливості здоров'я майбутнього першокласника. Ці завдання педагог успішно вирішував у “школі радості” — об'єднанні дошкільнят. Заняття під блакитним небом, де здійснювалися мандрівки в природу, — джерело мислення й мови, розвиток думок, почуттів, бажань, поглядів засобами казки, оповідань, подорожі до першоджерел живого слова, у світ праці, створення куточку мрії, турбота про живе і прекрасне, — ці та інші знахідки талановитого педагога збагатили арсенал виховних засобів багатьох вчителів і вихователів дошкільних закладів.

У початковій школі педагог домагався того, щоб навчання було частиною багатого духовного життя, яке б сприяло розвитку дитини, збагачувало її розум. Він категорично засудив навчання, що зводиться до тренування пам'яті, зубріння, механічного заучування та одноманітності.

У I класі він взагалі не визнає “чистих” уроків читання, письма, математики тощо. У роботі “Серце віддаю дітям” Василь Олександрович ділиться своїм досвідом: “Як тільки діти починали втомлюватись, я переходив до іншого виду роботи”. Могутнім засобом урізноманітнення праці було малювання. “Ось я бачу,

¹ Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям // Вибр. тв.: У 5 т. — К., 1977. — Т. 3. — С. 119.

що читання починає стомлювати дітей. Кажу: "Розгорніть, діти, свої альбоми, намалюємо казку, яку ми читаємо". Зникають перші ознаки втоми, в дитячих очах радісні вогники, одноманітна діяльність змінилася творчістю"¹. Це ж стосується й інших уроків.

Навчання в "зелених класах", складання книжок-картинок про природу, подорожі на природу, проведення уроків мислення, використання і розв'язування задач із "живого задачника", кімната казки, острів чудес, куточок краси, використання в духовному житті пісні, книжки, проведення свят Матері, троянд, польових квітів, праця в Саду Матері, написання дітьми оповідань, казок — ці та інші знахідки педагога сприяють розумовому розвитку дітей, засвоєнню духовних цінностей свого народу.

Все життя і діяльність початкових класів і молодших школярів вдома і школі мусить будуватись, як вважав В.О. Сухомлинський, з урахуванням народних традицій трудового, родинно-сімейного, морально-етичного та духовного виховання, на його думку, має будуватися на активному залученні до виробничої, обслуговуючої, інтелектуальної праці, радості у поєднанні з батьковою і материною любов'ю... Загальновідомі традиції Павлиської школи, керованої В.О. Сухомлинським, з трудового виховання та інших рис майбутнього громадянина, що робить людину духовно багатою, гармонійно розвиненою, яка своєю поведінкою, практичною діяльністю, світоглядною позицією повністю відповідала б законам і закономірностям національної ментальності й стала б носієм генетичної пам'яті українського народу.

Особливу увагу звертав педагог-гуманіст на специфіку роботи з дітьми із заниженою здатністю до навчання. З такими дітьми треба працювати тонко, делікатно, з індивідуальним підходом. Ці діти не повинні відчувати своєї неповноцінності. Таких учнів В.О. Сухомлинський вважає найтендітнішими, найніжнішими квітами в безмежно різноманітному квітнику людства. Адже не їхня вина в тому, що вони прийшли до школи кволими, слабкими, з недостатньо розвиненою здатністю до розумової праці. Шляхом досліджень фізичного і розумового розвитку неуспішних і відстаючих дітей у Павлиській школі В.О. Сухомлинський дійшов висновку, що у 85 % невстигаючих і відстаючих головна

¹ Сухомлинський В.О. Серце віддав дітям // Вибрані тв.: У 5 т. — К., 1977. — Т. 3. — С. 119.

причина відставання, незнання, незадовільної роботи на уроках і вдома, другорічництва — поганий стан здоров'я. Отже, таким дітям пропонується особливий режим навчальної роботи, який підкріплюється заходами щодо зміцнення організму. Сухомлинський дає поради вчителям не захоплюватися модними прийомами так званого ефективного, оптимістичного, комплексного, прискореного навчання тощо, “в основі яких лежить погляд на рядову дитину як на електронний механізм, здатний без кінця засвоювати і засвоювати. Дитина — жива істота, її мозок — найтонший, найніжніший орган, до якого треба ставитися дбайливо і обережно”¹. Діти з ослабленим здоров'ям найбільше піддаються дидактогенії — шкільним неврозам. Постійні різкі стрибки на уроках — збудження і гальмування, несправедливе ставлення вчителя чи батьків до навчальної роботи учня прискорюють психічні розлади. Особливо негативно впливає на організм дитини несправедлива оцінка вчителя: “Важко уявити щось інше, що більше спотворює душу дитини, ніж емоційна товстошкірість, породжена несправедливістю. Відчуваючи байдуже ставлення до себе, дитина втрачає чутливість до добра і зла. Вона не може зрозуміти, що в людях, які її оточують, Добро і що Зло. В її серці поселяються підозра, зневіра в людей, а це — найголовніше джерело озлобленості”². На підставі багаторічного досвіду В.О. Сухомлинський робить висновок, що оцінка — найгостріший інструмент. Він дає поради вчителям щодо використання оцінки: оцінка має відбивати радість успіху в навчанні, вона ставиться тільки за позитивні результати, оцінювання знань варто проводити не за одним, а за декількома видами роботи учня тощо.

Висока гуманістична позиція В.О. Сухомлинського виявилася і в його ставленні до сім'ї. Він вважав, що гармонійний, всебічний розвиток можливий лише за умови, коли школа і сім'я будуть діяти односпайно і стають одностайними у спільній роботі. У багатьох своїх творах педагог показав як розвиток особистості залежить від культури батька й матері, як пізнаються людські стосунки і суспільне оточення на прикладі батьків.

У зв'язку з тим, що не всі батьки готові виконувати свої батьківські обов'язки, педагог рекомендує створити “батьківські школи”. У практиці такої школи, створеній при Павлівській се-

¹ Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа // Вибрані тв.: У 5 т. — К., 1977. — Т. 4. — С. 127.

² Сухомлинський В.О. Серце віддав дітям // Там само. — Т. 3. — С. 167.

редній школі на Кіровоградщині, діяло сім груп, до яких входили батьки за такими ознаками: батьки-молодята, батьки дітей дошкільнят, батьки учнів I—II класів, III—IV класів, V—VIII класів, VIII—XI класів та батьки, діти яких мали відхилення в розумовому і фізичному розвитку. Заняття в “Батьківській школі” проводилися регулярно, двічі на місяць. До роботи з батьками залучалися керівники школи, вчителі, лікарі, практикувалися виступи батьків з досвіду сімейного виховання.

В.О. Сухомлинський високо цінував роль Батька і Матері, старших у сім’ї, стверджуючи: “Людина в своєму моральному розвитку стає такою, яка в неї мати, точніше, яка гармонія любові і волі в її духовному світі”; “...батько народжує і виражає, продовжує, розвиває себе в своєму синові й дочці, вливаючи своє духовне начало з духовним началом матері”. Така висока оцінка місії матері і батька збігається з народно-педагогічним уявленням про роль батьків.

Розвиваючи культ жінки-Матері, започаткований у вітчизняній педагогіці Т.Г. Шевченком, В.О. Сухомлинський на практиці розробляє систему роботи з утвердження цього культу в духовному житті дітей.

Успіхам у практичній педагогічній і творчій науково-педагогічній діяльності В.О. Сухомлинського сприяло глибоке знання народної педагогіки. Вийшовши з глибин народу, він усвідомив можливості народної педагогічної мудрості в навчанні та вихованні учнівства. У багатьох своїх творах педагог радив учителям, батькам брати в користування усе цінне, створене народною педагогікою і створювати умови правильного виховання дітей, які століттями діяли в українських родинах. В.О. Сухомлинський широко використовував казки, оповіді, приказки і прислів’я, пісні, народні традиції і обряди у повсякденній вчительській роботі, у своїх творах показував їх доцільність у духовному зростанні учнівської молоді. Так, у праці “Серце віддаю дітям” він надає казці таку роль: “Діти розуміють ідею лише тоді, коли вона втілена у яскравих образах. Казка — благородне і нічим не замінне джерело виховання любові до Вітчизни. Патріотична ідея казки — в глибині її змісту, створені народом казкові образи, що живуть тисячоліття, доносять до серця і розуму дитини могутній творчий дух трудового народу, його погляди на життя, ідеали, прагнення. Казка виховує любов до рідної землі вже тому,

що вона — творіння народу”. Така ж висока оцінка у вихованні дітей дається народній пісні, традиціям тощо.

У багатій спадщині В.О. Сухомлинського окремо слід зазначити педагогічні казки для дітей, які окремими виданнями обнародовані уже після смерті їх автора¹.

Педагогічні казки В.О. Сухомлинського — дивосвіт малят, розкритий очима мудрого наставника, який не повчає дітей, не спонукає чи заохочує їх, а просто йде поруч дітлахів, інколи ніби ще й десь за молодшими школярами, радіючи разом з ними кожному новому відкриттю.

Педагогічні казки В.О. Сухомлинського нібито опосередковано, непомітно зовні, але активно й ефективно виховують у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку найкращі людські почуття щиросердності і любові до всього прекрасного, формують перші навички людяності у взаєминах між юними особистостями.

У центрі уваги видатного педагога є діяльність вчителя, його проблеми, багатогранна діяльність, культура спілкування з дітьми, педагогічної майстерності, духовності, підготовки вчителів у навчальних закладах тощо. “Сто порад вчителю” — праця, яка має стати постійним порадиником вчителя, як і інші його визначні твори, що мають пізнавальне значення для освітніх працівників, педагогічної громадськості.

Розглядаючи діяльність вчителя, В.О. Сухомлинський вважав, що джерелом його творчої індивідуальності є книга, особиста бібліотека. Її призначення полягає в тому, щоб вводити вихованців у світ книги. Педагог називав бібліотеку найважливішою складовою своєї педагогічної системи. У бібліотеці Сухомлинського був золотий фонд світової культури: художні твори найвидатніших письменників усіх народів, література про людей і людство; з мистецтва, з різних галузей природничих знань і математики, фізики, хімії, біології, геології, мінералогії, астрономії, медицини. Окремо у бібліотеці були представлені книги про мови народів світу, посібники для самостійного вивчення мов, словники, книги іноземними мовами тощо.

В.О. Сухомлинський радить вчителю мати свою особисту бібліотеку, аби можна було повсякденно користуватися книгами,

¹ Сухомлинський В.О. Гаряча квітка: Оповідання та казки. — К., 1970; Його ж. Куди поспішали мурашки. — К., 1981; Його ж. Казки школи під голубим небом: Казки, притчі, оповідання / Упоряд. О.В. Сухомлинський. — К., 1991 та ін.

читати й перечитувати їх, щоб вводити у світ книг своїх вихованців. У статті "Моя педагогічна система" він пише: "Я не уявляю собі скільки-небудь сильного впливу на своїх вихованців, якби кожен з них поступово не був уведений у цей чудовий світ — світ книги".

У творчій спадщині В.О. Сухомлинського розглядаються проблеми змісту освіти, мотивів пізнавальної діяльності, методики навчання дітей, контролю і керівництва навчально-виховним процесом, підготовки вчителя та багато інших. Хоч вони і не є новими в українській педагогіці, проте педагог бачив у них нові проблеми та підходи до їх вирішення, що є прикладом творчого підходу до теорії і практики виховання.

Контрольні запитання і завдання

1. Чи міг в умовах тоталітарного режиму бути втіленим у життя принцип гуманістичного високоморального характеру освіти і виховання?

2. Наскільки глибоким і всебічним є зв'язок системи педагогічних поглядів В.О. Сухомлинського з досягненнями української етнопедогогіки?

3. У чому суперечливість позиції В.О. Сухомлинського з питань змісту виховання учнівської молоді?

4. У чому полягає новаторство В.О. Сухомлинського як педагога-теоретика і практика?

5. Які найбільш характерні твори теоретичної і художньо-педагогічної спадщини Сухомлинського вам відомі? У чому їх чарівність?

6. Чи сприяла педагогічна спадщина В.О. Сухомлинського відновленню національної школи України? Обґрунтуйте свою відповідь.

Література для самостійного опрацювання

Бібліотечка з досвіду роботи "Серце віддаю дітям" (Кіровоград, 1978): Юні дослідники; Щоб не згасав смолоскип; Поєднуючи навчання й виховання; Джерело натхнення та ін.

Григорьев К., Хандрос Б. Павлыш — продолжение легенды. — М., 1976.

Зязюн І.А., Родчанін Є.Г. Морально-естетичні погляди В.О. Сухомлинського. — К., 1980.

Настасьєв Г.К., Пащенко Д.І. Невичерпне джерело. — К., 1988.

Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям // Твори: У 5 т. — Т. 3. — К., 1977; Його ж. Як виховати справжню людину // Там само. — Т. 2.; Його ж. Сто порад учителів // Там само. — Т. 2; Його ж. Павлицька

середня школа // Там само. — Т. 4; *Його ж.* Батьківська педагогіка. — К., 1978; *Його ж.* Система роботи директора школи. — К., 1959; *Його ж.* Моральні заповіді дитинства і юності. — К., 1966; *Його ж.* Шлях до серця дитини. — К., 1963; *Його ж.* Методика виховання колективу. — К., 1971; *Його ж.* Письма к сыну. — М., 1987; *Його ж.* “Не только разумом, но и сердцем...” — М., 1986; *Його ж.* Бібліографія творів та ін.

Юркевич В.С. “Три кита” системи В. А. Сухомлинського // *Выполнить себя...* — М., 1980. — С. 59—72.